

על עקרונות המוסר

בפרשה 'כי תשא', מתגלה הקב"ה אל משה בעקבות מעשה העגל, ומגלה לו מה שבמסורת יהודית ייקרא 'י"ג מדות של רחמים' (שמות לד, ו-ז): "ה' ה' א-ל רחום ורחמן ארך אפים ורב חסד ואמת, נצר חסד לאלפים נשא עון ופשע וחסדא ונקה". כפי שנראה הפכו פסוקים אלה לאחד היסודות של המוסר העברי.

מצוות האהבה וצלם א-להים

המוסר היהודי הקלאסי, בנוי, לדעתי, כבניין של שלוש קומות. שתי הראשונות מתוארות במחלוקת קלאסית (ספרא, קדושים ד'): "ר' עקיבא אומר: "וְאֶהְיֶה לָרֶעֶךָ כְּמוֹדְךָ אֲנִי ה'" (ויקרא יט, יח) זה כלל גדול בתורה. בן עזאי אומר: "זֶה סֵפֶר תּוֹלְדֹת אָדָם" (בראשית ה, א) זה כלל גדול מזה".

דבריו של רבי עקיבא הם התשתית לקומה הראשונה. המצווה "וְאֶהְיֶה לָרֶעֶךָ כְּמוֹדְךָ" פונה ללב ולרגש, אך יותר מכך לתבונה. המצווה היא 'כלל גדול', עיקרון ממנו ניתן להסיק נורמות התנהגות וכללים נוספים. את העיקרון הזה ניתן לכנות עיקרון האוניברסליזציה וההכללה, כפי שעמנואל קאנט ינסח זאת במאה הי"ח, ובלשונו של המלבי"ם, המפרש הגדול בין המאה הי"ט: "וכבר בארו הפילוסופים [=קאנט] שהחוק הראשי שהוא שורש לחכמת המידות [=המוסר] הוא שירצה שכל מה שיעשה יהיה חוק כולל". פעולה היא מוסרית רק אם היא יכולה להיחפך להתנהגות של כל האנושות מבלי להרוס את החברה האנושית. כלל זה אינו רק עיקרון פילוסופי המלמד אותנו דמוקרטיה ושוויוניות. הוא גם הדרכה פסיכולוגית חינוכית, המכוונת אותנו לצאת ממקומנו הסובייקטיבי ולנסות להבין את הזולת. בדרך כלל דן האדם את המצב בו הוא מצוי מתוך פרספקטיבה אישית ואגואיסטית, המביאה אותו לראות את העוול שנעשה לו, אך פעמים רבות, לא את העוול שהוא גורם לאחרים. "וְאֶהְיֶה לָרֶעֶךָ כְּמוֹדְךָ" היא הקריאה להבין את מקומו של האחר, את הפרספקטיבה שלו. זאת הנקודה הארכימדית של המוסר, בסיס ה'אחר-יות'.

ועתה לבן עזאי. מה משמעות הסתייגותו של בן עזאי: "זֶה סֵפֶר תּוֹלְדֹת אָדָם"? אם נקרא את הפסוק בשלמותו נבין את מטרת דבריו: "זֶה סֵפֶר תּוֹלְדֹת אָדָם... בְּדִמְיוֹת אֱלֹהִים עָשָׂה אֹתוֹ". בסיס המוסר מצוי לפי זה בקביעה שהאדם נברא "בְּצֶלֶם אֱ-לֹהִים". בן עזאי בא להוסיף לשוויונות גבולות שאסור לעבור אותם באופן מוחלט, היות ואני והאחר גם יחד נבראנו בְּצֶלֶם אֱ-לֹהִים. נסביר זאת בדוגמא בדיונית(?) ואכזרית. מדינה מחליטה להשתמש באיבריהם של כמה מאזרחיה החיים, כדי להציל על ידי כך אנשים רבים שחייהם בסכנה. נניח שבחירת הקורבנות תעשה בהגרלה בה ישתתפו גם המיוחסים והעשירים, ואף האח"מים והפוליטיקאים. תהליך הוגן זה לא פוגע ב"וְאֶהְיֶה לָרֶעֶךָ כְּמוֹדְךָ",

בעיקרון האוניברסליזציה והשוויונות, אך הוא פוגע בצלם א-להים שבאדם. אסור להפוך אדם לאובייקט, למחסן של חלקי חילוף. יש בפנינו גבולות אותם אסור לנו לעבור: "שפך דם האדם באדם דמו ישפך" - כי בצלם א-להים עשה את האדם" (בראשית ט, ו).

והלכת בדרכיו

מצאנו בתורה עיקרון שלישי, ההליכה בדרך ה'. אלו הם דברי הקב"ה על אברהם (בראשית יח, יט): "כי ידעתי למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט". עיקרון זה מחזיר אותנו לפרשת השבוע, "והלכת בדרכיו... מה הקב"ה נקרא חנון אף אתה חנון, מה הקב"ה נקרא רחום אף אתה רחום..."

ל"וּאֶהְיֶה לָרֶעֶךָ כְּמוֹדִי" ואפילו ל"כי בצלם א-להים עשה את האדם" יש מגבלות. בעולם המתעב לכאורה את ההפליה על בסיס צבע העור, גורלי נקבע על ידי צבע הפספורט שברשותי. "רעך" מצטמצם לאזרח במדינתך, רק הוא כמוד. לא כך העיקרון הדתי "והלכת בדרכיו". וכך פוסק הרמב"ם (הלכות מלכים י, יב): "אפילו [לגבין] הגויים צוו חכמים לבקר חוליהם ולקבור מתייהם עם מתי ישראל, ולפרנס ענייהם עם כל עניי ישראל, מפני דרכי שלום, הרי נאמר 'טוב ה' לכל ורחמיו על כל מעשיו' (תהילים קמה, ט), ונאמר 'דרכיה דרכי נעים וכל נתיבותיה שלום' (משלי ג, יז)". זהו האוניברסליזם שמעבר לאוניברסליזם.

מכאן החובה לקרוא מחדש את העקרונות הקודמים. הלל ניסח את הכלל הגדול בצורה שלילית: "דעלך סני לחברך לא תעביד [=השנוא עליך אל תעשה לחברך] (שבת לא ע"א). זהו הבסיס למשפט. המוסר, לעומת זה, דורש מאתנו נוסח חיובי, החסד שמעבר לצדק, 'דרכי השלום', רחמים וחנינה: "מה הוא חנון אף אתה חנון". וכך ניסח זאת הרמב"ם: "שציונו לאהוב את האחר, "כאשר נאהב עצמנו ושתהיה אהבתו וחמלתו [של האדם] לאחיו כאהבתו וחמלתו לעצמו בממונו ובגופו, ובכל מה שיהיה ברשותו [=ביכולתו לעשות, יעשה לזולת]. אם ירצה אותו [רעי] ארצה אני אותו, וכל מה שארצה לעצמי ארצה לו כמוהו". נוסח הרמב"ם מעניין וחכם. אינני אמור לתת לזולת את מה שאני רוצה, אלא את מה שהייתי רוצה אילו הייתי במקומו; במילים אחרות את מה שהוא באמת זקוק לו".

לא תעשוק את רעך

מהעיקרון השלישי נובעת מחויבותנו החברתית, לא רק במניעת הרע, אלא גם בעשיית הטוב. מניעת הרע באה לידי ביטוי באיסור העושק: "לא תעשק שכיר עני וּאֶבְיוֹן, מֵאֲחִיךָ אוֹ מִגֵּרְךָ... בְּיוֹמוֹ תִּתֶּן שְׂכָרוֹ... כִּי עֲנִי הוּא" (דברים כד, יד-טז). "לא תעשק שכיר... מֵאֲחִיךָ!" אחיך, שמדינתך ועיריותך עושקות את שכרו חודשים רבים, "מִגֵּרְךָ!" - הפועל הזר הנעשק פעמים רבות מדי. "מֵאֲחִיךָ אוֹ מִגֵּרְךָ!", במחויבות אוניברסלית כדרשתו של אליהו הנביא (!) בקובץ המופלא 'תנא דבי אליהו' (טו): "בני! כתיב 'לא תעשק את רעך... רעך הרי הוא כאחיד ואחיד הרי הוא כרעך, הא למדת שגזל עכו"ם אסור, כי גזל הוא', גזל

הפועל הזר הנעשק. עד כאן הצד השלילי. אלא שלמשמעות השלילית של מצוות האהבה, עלינו להוסיף ציווי חיובי המקשר אותנו עם העני והמובטל: "וְכִי יָמוּךְ אָחִיךָ וּמָטָה יָדוֹ... וְהִחֲזַקְתָּ בּוֹ גֵר וְתוֹשֵׁב וְחִי עִמָּךְ" (ויקרא כה, לה).

הראוי – כאן ועכשיו

אחת הטרגדיות הגדולות של האנושות נעוצה בכך שהצדק נושא בחובו את הזרע העלול להרוס אותו. אשתמש בדוגמה המדהימה אותי כל פעם מחדש. התחיקה החברתית המתקדמת בנתה מערכת המגינה על העובד, למשל, מפיטורים. אך כדי שהמערכת לא תחול על העובד, מפטרים אותו כל תשעה חודשים, ולאחר מכן משביתים אותו באונס תקופה מסוימת. כך, כדי להימנע מבעיית זכויות העובדים, נמסרת העבודה לחברות-כוח-אדם העושקים את עמל כפיהם של העובדים.

מוסריות חיה, אמר מרטין בובר, איננה נמדדת במערכת ערכים בלבד, אלא, בזה שהיא קובעת "מה הראוי ומה הבלתי ראוי - עתה וכאן". מוסריות חיה זאת מחייבת אותנו לדרוש מהחוק והמשפט למצוא את הפתרונות לעושק 'עתה וכאן'. ומעבר לאיסור העושק, קורא המוסר היהודי לכל אחד מאתנו, לשמוע את דבריו של רבי מרדכי יוסף הרבי החסידי הרדיקלי ('מי השילוח', קדושים): "לא תַעֲשֶׂק אֶת רֵעֶךָ... כל דבר טוב שיוכל האדם להמציא לחבירו ולא ימציא לו נקרא שהוא עושק אותו". "וְאֶהְבֶּתָּ לְרֵעֶךָ כָּמוֹךָ אֲנִי ה'": האפשרות להיטיב עם האחר, שלא על מנת לקבל פרס, היא הביטוי העמוק ביותר של האהבה, שטביעת האצבעות של הקב"ה ניכרת עליה. וְהִלַּכְתָּ בְּדִרְכָיו.